

Posudek doktorské disertační práce

Mgr. Markéta Slavková, *Cooking and Dining in Times of War and Peace: Changing Contexts and Modes of Food Production, Preparation and Consumption in Srebrenica, Bosnia and Herzegovina*. PhD Dissertation, FHS UK Praha, 2017. Vedoucí práce: PhDr. Dana Bittnerová, CSc. (FHS UK, Praha), odborný konzultant Dr. Hariz Halilovich (RMIT University, Austrálie), 164 s.

Doktorská disertace Mgr. Markéty Slavkové se tématicky a metodologicky hlásí k tzv. antropologii jídla (*anthropology of food*). Autorka v ní analyzuje každodenní strategie produkce, přípravy a konzumace jídla ve východobosenské Srebrenici. Lokalita, která je celosvětově proslulá v důsledku několikaletého válečného obléhání a následné genocidy bosňáckého obyvatelstva v roce 1995, nebyla dosud z hlediska antropologie jídla zkoumána a zpracována. Markéta Slavková kombinuje ve své práci etnografický terénní výzkum s historickou perspektivou. Zvolený interdisciplinární přístup umožňuje zachytit radikální a dramatické proměny, v jejichž kontextu se zkoumaná problematika vyvíjela od pozdního socialismu přes zlomovou válečnou zkušenost až po současnost. Problematika jídla, jeho produkce, získávání, zpracování a konzumace, je v kontextu Srebrenice, resp. Bosny a Hercegoviny, spjata s tematikou postsocialistické transformace, zkušenosti obléhání a válečného nedostatku, strádání a hladu, genocidy, vyhnání, exilu, návratu, nelehké etnické koexistence a špatné sociální situace. Vedle samotné antropologie jídla se tak zařazuje také k etnografii bývalých konfliktních zón a postsocialistické transformace. Práce se pohybuje mezi „etnografickou současností“ a nedávnou minulostí, sahající do posledních let existence SFRJ. Přijímá rozšířenou emickou periodizaci na období před válkou (1992), za války (1992-1995) a „dnes“, tj. po válce. V úvodu (s. 21) si vytyčuje následující hlavní otázky: jakou roli má jídlo v bývalé zóně konfliktu, jak se mění význam aktivit spojených s jídlem a stravováním, v jakém kontextu se z jídla stává prostředek společenské distinkce, kontroly nebo nátlaku a jak se „cesty jídla“ (foodways) proměnily a proměňují v důsledku násilných populačních změn, industrializace a deteritorializace produkce a distribuce potravin.

Svůj přístup M. Slavková charakterizuje jako „nelokální etnografii“, resp. „multiple-site research“. Oprávněně jej zdůvodňuje skutečností, že většina účastníků výzkumu včetně těch, kteří dnes ve Srebrenici trvale žijí, byla v určité chvíli vyhnána z původního domova. Další „pendlují“ mezi Srebrenicí a Sarajevem, část někdejších Srebreničanů žije v zahraničí. Vedle samotné Srebrenice (s jejím venkovským zázemím) proto prováděla výzkum také v Sarajevu a ve Vídni, kde žije relativně početná bosenská diaspora. Srebrenicu charakterizuje jako základní lokalitu, Sarajevo pro ni reprezentuje státní a národní úroveň a Vídeň („hlavní město Balkánu“) úroveň transnacionální. Vídeň je vzhledem k rozsahu tamější bosňácké a v širším slova smyslu jihoslovanské komunity nepochybně dobře zvolenou lokalitou. V rámci celé práce hraje ovšem

otázka diaspory a transnacionálních vlivů spíše jen doplňkovou roli. Význam Sarajeva je také zřejmý, dalo by se ovšem namítnout, že roli národního a státního centra, k němuž mají Srebreničané praktické i symbolické vazby, hraje dnes pouze pro Bosňáky. Ačkoli se autorka v práci nevyhýbá ani vlivu nacionálních ideologií na konzumní strategie, které se v praxi projevují např. preferencí sarajevského („muslimského“) piva nebo naopak piva ze Srbska, v pasážích o „nelokální etnografii“ bohužel pomíjí vztah srebrenických Srbů k jejich symbolickým národním centrům, jimiž jsou, resp. mohou být Banja Luka a Bělehrad. Nemyslím si, že M. Slavková měla Srebreničany bezpodmínečně zkoumat i v uvedených městech, jak to učinila v případě Sarajeva a Vídně, v diskusi se ale o nich zmínit mohla, čímž by poskytla komplexnější obraz o vazbách a koncentrických kruzích, v nichž se současní a bývalí obyvatelé Srebrenice fyzicky i mentálně pohybují.

Tím se dostáváme k dalšímu zásadnímu aspektu i problému práce. Bosna a Hercegovina je od válečných dob až po dnešek v humanitních a sociálních vědách zkoumána primárně se zaměřením na nacionalismus a politiku a kolektivní identitu zdejších obyvatel. Politické uspořádání země, jehož základem zůstává Daytonská mírová dohoda z roku 1995, dlouhodobě posiluje reprodukci vzájemně výlučných nacionálních a náboženských identit. Permanentní nacionální mobilizaci zároveň účelově využívají politické elity tří hlavních národů k udržení u moci a posilování svých vlastních pozic. Problematice nacionalismu a nacionálních identit se v Bosně a Hercegovině v současnosti (resp. v uplynulém čtvrtstoletí) nelze dost dobře vyhnout. Markéta Slavková se ovšem otevřeně hlásí k metodologické perspektivě, která fixaci na etnické a nacionální hranice ve společnosti problematizuje a snaží se je překročit, resp. nepřiznávat ve výzkumu dané společnosti a kultury primární význam národům a národním státům. Autorka na str. 34 (kapitola 2.3) etnickou optiku (hovoří o ní jako o „metodologickém nacionalismu“) odmítá jako reduktivní, protože příliš zjednodušuje pohled na podstatně komplexnější sociální realitu. Zvolený přístup má nevyhnutelně své silné a slabší stránky. M. Slavková se tak přiřazuje k těm balkanistům, kteří v posledních letech kritizují jednostrannou dominanci problematiky nacionalismu a identity v balkanistické produkci posledního čtvrtstoletí. A nejen to, ve své práci zároveň názorně ukazuje, jak může vypadat výsledek práce, který je od „metodologického nacionalismu“ vědomě oproštěn. Tento přístup navíc odvážně aplikovala při výzkumu lokality, která celosvětově zosobňuje jugoslávský konflikt 90. let a lze oprávněně říci, že je ve většině literatury pojímána jako jedno z jeho symbolických epicenter. Vysoce pozitivním výsledkem je skutečnost, že díky zvolené perspektivě vynikají jevy a problémy, které jsou marginalizovány, v každodenním životě zdejších obyvatel však mají často své pevné místo a značný význam. Její práce v kontextu současné balkanistiky (a nehovořím zde pouze o etnologii) vyniká značnou originalitou a inovativností. Z druhé strany se ovšem nevyhnutelně vydává všanc kritice, že všudypřítomné projevy nacionalismu místy záměrně

nevnímá a banalizuje. Projevy nacionalismu se ovšem i v autorčině práci poměrně často vrací. Nejde jen o skutečnost, že Srebreničané, ať dnes žijí kdekoli, žijí stále ve stínu války a genocidy z poloviny 90. let. Autorka nezamlčuje, že nacionalismus ovlivňuje i problematiku jídla, kterou se primárně zabývá, ať už jde o preference určitých produktů v obchodě nebo existenci oddělených srbských a bosňáckých kaváren. Zásadní vliv na stravovací zvyky muslimských Bosňáků a pravoslavných Srbů mají také příslušné alimentární regulace (zákaz vepřové a alkoholu u muslimů, půsty u pravoslavných aj.), související s odlišným náboženským vyznáním, které však vzhledem k provázanosti náboženské a nacionální identity v bosenském prostředí získávají nádech etnické odlišnosti. M. Slavková tyto skutečnosti vnímá, nestaví je však do popředí.

Ačkoli autorka neklade důraz na nacionální rozdíly, výraznější pozornost věnuje bosňácké (muslimské) komunitě. Sama si tuto skutečnost uvědomuje a v textu ji reflektuje (s. 52). Bosňáci samozřejmě převažují mezi Srebreničany, žijícími v Sarajevu a ve Vídni, Srebrenica je však od roku 1995 součástí Republiky Srbské, nikoli bosňácko-chorvatské Federace BaH. V lokalitě samotné reálně žije větší počet Srbů než Bosňáků. Autorčiny informátory tvořili ovšem převážně Bosňáci a podle jmen (ačkoli se vždy nezmiňuje o jejich etnokonfesní identitě) pobývala také během výzkumu v bosňáckých, nikoli srbských rodinách. Vystavuje se tedy potenciální kritice, že svůj výzkum navzdory deklarativnímu odmítnutí „metodologického nacionalismu“ zaměřila především a při pobytu mimo fyzický rámec hlavní lokality (Sarajevo, Vídeň) pak zcela výhradně na Bosňáky. Samozřejmě nepochybuji, že tato skutečnost je především důsledkem praktických problémů, spojených s terénním výzkumem, zejména odlišnou mírou komunikativnosti.

Autorka k výzkumu přistoupila s výrazným vědomím své vlastní subjektivity a nesamozřejmě pozice vůči zkoumané komunitě. V rámci sebereflexe používá narativní strategii, které se v historiografii pod vlivem jejích francouzských průkopníků říká „ego-histoire“: dozvídáme se tak o jejích prvotních impulsech i pochybnostech, velice zajímavé je také pojetí sebe sama jako svého druhu „migranta“, sžívajícího se s novým prostředím. Metodologicky a teoreticky se hlásí k převážně britské škole materiální kultury (*material culture*). Při sběru dat skloubila několik přístupů, od zúčastněného pozorování přes neformální rozhovory a analýzu psaných dokumentů po vizuální antropologii a introspekci/sebereflexi. Klíčový důraz kladla na zúčastněné pozorování. K rozhovorům přistoupila podle vlastních až po roce výzkumu, kdy už si na zúčastnění zvykli a získali k ní důvěru. Výsledek svého výzkumu charakterizuje jako „montáž slov a obrazů, propojený v jednu literární reprezentaci - „příběhy jídla“ a jeho výrobců a konzumentů (s. 47). V antropologii je překérní pozici pozorovatele, subjektivitě jeho pozorování i výsledného textu tradičně věnována větší pozornost, než ve většině oborů. Vysoká míra sebereflexe a vědomí vlastní subjektivity, kterou se vyznačuje doktorská disertace M. Slavkové, kontrastuje s přetrvávající, automaticky přijímanou iluzí vlastní nadřazenosti a neomylnosti, kterou se dodnes vyznačuje

odborná produkce části české balkanistiky, jejíž autoři se s oblibou stylizují do role samozvaných arbitřů objektivit, tepajících „neobjektivnost“ a „zaujatost“ balkánských domorodců i autorů ze Západu.

Disertace M. Slavkové se vyznačuje řadou bystrých postřehů a pasáží. Ukazuje Srebrenicu (opět samozřejmě především Bosňáky) jako komunitu, hluboce poznamenanou válečnou ztrátou otců, která je v důsledku genocidy značné části mužské populace v roce 1995 ještě podstatně výraznější, než tomu bývá v důsledku standardnějších válečných událostí. Základním opěrným sloupem komunity, generační i kulturní reprodukce, která se projevuje také prostřednictvím jídla, se staly ženy. Za významné považují také autorčiny postřehy, věnované postojům místních obyvatel vůči ní jako osobě, která je zkoumá i vůči pozornosti zahraničí vůbec. Nepřekvapuje, že v této vysoce citlivé lokalitě je zájem cizinců často považován za vykořisťování a zneužívání jejich vlastní tragédie. Prostřednictvím zaměření na gastronomii a širší problematiku jídla v jejích širších sociálních a ekonomických souvislostech ukazuje autorka ve své disertaci společnost, která navzdory odlišné nacionální a konfesní identifikaci vykazuje znaky sdílené kultury a fakticky se liší v drobnostech (konzumace vepřového, občas odlišná volba některých produktů). Nepřímo tak ilustruje, že velkolepé teorie huntingtonovského ražení, které konflikt z 90. let a současnou politickou polarizaci v oblasti vysvětlují jako „střet civilizací“, stojí na chabých základech.

Za velice přínosné považují postřehy M. Slavkové, věnované hladu. V 5. kapitole se obšírně věnuje „válečnému hladu“ - hladovění za obléhání Srebrenice v letech 1992-1995, přičemž kombinuje ústní svědectví a sekundární literaturu. Ukazuje na rozdíly mezi situací ve Srebrenici a podstatně lépe dokumentovaným případem obléhaného Sarajeva. Věnuje se ovšem také „poválečnému hladu“, který je pro život nemalé části obyvatel vzhledem k ekonomické situaci dodnes charakteristický. Všimá si (a na vlastní kůži zakouší), že řada místních obyvatel přes den nejí, stravuje zcela nedostatečně a často nezná pravidelné jídlo ve středoevropském slova smyslu, tento deficit pak nahrazuje pitím slazené kávy a kouřením. Tuto problematiku kontextualizuje nejen v souvislosti s přežívajícím dědictvím války, ale i s ekonomickou a sociální marginalizací, způsobenou současnou formou kapitalismu. Její závěr je jednoznačný: soustředěnost na etno-náboženskou problematiku zamlžuje důležitější otázku, kterou představuje chudoba a sociální marginalizace (s. 109). Opět tak na základě vlastního výzkumu problematizuje velké narativy o nacionálních nenávistech, střetech náboženství a kultur. V závěru práce se autorka věnuje výbuchu nespokojenosti z února 2014, motivovanému především sociálně a ekonomicky, v jehož rámci hrála tematizace hladu, často spíš v metaforické rovině, velkou roli.

V úvodu disertace jsem silně postrádal diskusi o dosavadních výzkumech v podoboru antropologie jídla v kontextu jihovýchodní Evropy. Dalo by se také polemizovat o tom, zda je

řazení jednotlivých kapitol zcela adekvátní. Ačkoli autorka akceptuje dělení na tři základní časové periody (před válkou, za války, po válce), kontext válečné zkušenosti analyzuje až cca. v poslední čtvrtině práce. Chronologičtější uspořádání by možná mělo větší logiku.

V disertaci se vyskytuje několik méně závažných chyb a nepřesností, které by bylo vhodné opravit nebo zpřesnit:

s. 34: Autorka poněkud kategoricky tvrdí, že „Culinary practices are quite resilient to change“. Dalo by se ovšem polemizovat, že se kulinařské zvyklosti naopak nezdídko mění až překvapivě rychle a radikálně.

s. 36: Chybný historický název *vijalet* místo *vilajet* (*vilayet*) pro osmanskou provincii.

s. 46: Autorka pravděpodobně nepřesně cituje H. Haliloviče, když hovoří o *ethnic principles*, vzhledem ke kontextu by však asi mělo jít spíše o *ethic principles* (vzápětí se mluví o empatii).

s. 66: Autorka se zmiňuje o „bosenském slangu“, zvaném „šatro“, který spočívá v převracování slov. Tento způsob řeči však není specifický jen pro Bosnu, je rozšířen také v dalších zemích bývalé Jugoslávie, zejména v Srbsku (šatrovački).

s. 83 – Postavení protivníků ve filmu *Pěkné vesnice pěkně hoří* (*Lepa sela lepo gore*) srbského režiséra Gorana Paskajeviče je prezentováno opačně, než tomu ve filmu skutečně je. Lidé, uvěznění v silničním tunelu, nejsou Bosňáci (resp. na začátku války ještě Muslimové – etnonymum Bosňák bylo přijato až roku 1993), nýbrž Srbové. Ačkoli uvedený film nepředstavuje a priori nacionalistické dílo, z bosňáckého hlediska problematickým způsobem obrací situaci, která na začátku války ve východní Bosně panovala. V zoufalé situaci, charakterizované etnickými čistkami nebo obklíčením, se tehdy v celém regionu Podriní v důsledku naprosté vojenské nerovnováhy totiž octli právě oni, nikoli Srbové.

s. 110 Tvrzení, že v době genocidy ve Srebrenici bylo „Srbsko tehdy známo jako Savezna republika Jugoslavija“, by si zasloužilo zpřesnění. Svazová republika Jugoslávie byl oficiální název dvojčlenné federace, existující v letech 1992-2003, jejíž součástí a dominantní republikou bylo Srbsko (spolu s Černou Horou).

s. 113 – Pro pohoří, rozkládající se mezi Sarajevem a údolím Driny, by měl být užíván spíše původní název „Romanija“. V poangličtěné verzi Romania by v některých případech mohl vzniknout dojem,

že jde o Rumunsko („this area was an important part of the plan for a “Greater Serbia” that envisaged the geographical union of Serbia with eastern Herzegovina, Romania and the Bosnian Krajina.“). „Romania“ se znovu objevuje na str. 138.

s. 135, 136 a znovu 140: V případě novinového titulku z listu *Dnevni Avaz*, který v originále zní „Narodni udar na korumpiranu vlast“, přiřkla autorka srbochorvatskému slovu *vlast* (moc) význam, který má slovo *vlast* (ve smyslu domoviny) v češtině. Titulek by měl v češtině znít „Útok lidu na zkorumpovanou moc.“ Ekvivalentem srbochorvatského slova *vlast* jsou v angličtině pojmy „power, establishment“. Nešlo tedy o *National strike against the corrupted homeland*.

s. 144 Autorka o této části textu referuje jako o článku (article), což je podle všeho pozůstatek prvotní verze textu, koncipovaného zřejmě jako příspěvek do odborného periodika nebo sborníku. V rámci doktorské disertace by už mělo jít o kapitolu (chapter) nebo podkapitolu (subchapter).

Celkové hodnocení

Práce Markéty Slavkové představuje výsledek promyšleného terénního výzkumu lokality, která má v celosvětovém kontextu velký symbolický význam. Je psána odborně přesným, přesto však bohatým a čtivým jazykem. Její závěry i některé dílčí postřehy problematizují a podvracejí ustálené narativy, které jsou při vysvětlování konfliktu v Bosně a Hercegovině a současného etnického soužití běžné. Z hlediska tématického zaměření, interdisciplinárního přístupu a způsobu zpracování se vyznačuje vysokou mírou originality.

Doktorskou disertaci Markéty Slavkové doporučuji přijmout k obhajobě.

František Šístek, M. A., Ph. D.

Institut mezinárodních studií, Fakulta sociálních věd UK, Praha

8. února 2017